

נוטריון

רשימות ומחקרים בספרים וכתבי־יד
אלי שטרן

סדרה חדשה | גליון מס' 1
מר־חשוון תשפ"ד (ימי צרה לישראל)

"עזתה אשר ליהודה" - על שני כתבי־יד שנכתבו בעיר עזה

פרט ממפת
גבולות הארץ על
פי הגר"א - וורשא
1881

בימים כאלה, כש"עזה" היא שם נרדף לפתחה של גיהנם, זו אולי הזדמנות לזכור כי בעיר עזה התקיימה קהילה יהודית במשך דורות רבים. בעזה אף פעלו חכמי תורה חשובים, המפורסם שבהם הוא החכם המקובל והמשורר רבי ישראל נג'ארה, המוכר לנו בעיקר בפיוטו "יה רבון עלם ועלמיה", שמושר בבתי ישראל מדי שבת. הוא כיהן כרבה של עזה עד פטירתו בשנת שפ"ח (1628). אינני יודע אם נותר שריד מקברו בעזה. למיטב הבנתי, מבית העלמין היהודי בעיר לא נותר זכר, שכן בסוף שנות החמישים או בראשית שנות הששים של המאה ה-20 נהרס בית העלמין ונבנו עליו בנייני מגורים¹.

על תולדות היישוב היהודי בעיר עזה לדורותיו נכתב במקומות שונים² ולא

- 1 בעיתון מעריב, מתאריך 10.12.67, כחצי שנה לאחר מלחמת ששת הימים, מופיעה הכותרת (בעמ' 4): "בית העלמין היהודי בעזה נהרס, נבנו בשטחו בתים לשיכון פליטים". בכתבה מדווח כי בביקורו של שר הדתות זרח ורהפטיג בעזה גילה כי בית הקברות היהודי העתיק בעיר, אשר עמד על תילו עדיין בעת כיבוש עזה ב"מבצע קדש", נהרס כליל ונבנתה עליו שורה של בניינים.
- 2 ראו: בן צבי, לתולדות היהודים בעזה, ספר השנה של א"י, תרפ"ג, עמ' 111-113; י. כנעני, לתולדות היישוב היהודי בעזה (מסופה של המאה ה-1 עד אמצעה של המאה ה-12), ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ה, א-ב (תרצ"ז) עמ' 33-41; בניהו, לתולדות היישוב היהודי בעזה (מסוף המאה ה-1 ועד שנת תרפ"ט), כ, א-ב (תשט"ז), עמ' 21-30; א.ה. מלאכי, לתולדות היישוב היהודי בעזה, הדואר, ב' שבט תשי"ז; ובמחקרים נוספים.

אאריך כאן בסקירה היסטורית. במסגרת זו אמקד את הזרקור על שני כתבי־יד שנכתבו בעיר עזה, האחד במאה ה־17 והשני במאה ה־18.

א.

כתב היד הראשון בו נעסוק הוא **כת"י הספריה הלאומית בירושלים מס' 6865**, שנרכש על ידי הספריה מעזבונו של פרופ' נחמיה אלוני.

כתב־יד זה כולל את ספר שיר השירים, עם התרגום הארמי ועם תרגום לערבית, והוא נכתב בעזה בשנת תע"ה (1715), על ידי רבי משה ב"ר שמואל קשטיל. במאמר שכתב על תולדות היישוב היהודי בעזה, מספר פרופ' מאיר בניהו³, כי שנתיים קודם כתיבת המאמר רכש מאלמנה זקנה ממשפחת קשטיל החברונית שני כתבי־יד, שנכתבו על ידי חכם בשם רבי משה ב"ר שמואל קשטיל. אחד מכתבי־היד עסק בענייני שחיטה, ובראשו הייתה הקדמה מאת הכותב (שהיתה חסרה בתחילתה), עם פרטים חשובים על מצב היישוב היהודי בעזה בראשית המאה ה־18. בהערה שם מוסיף פרופ' בניהו ומספר כי לאחר שקנה את שני כתבי היד התחרטה המוכרת ודרשה בתוקף להחזיר לה אותם. "בקושי רב", כותב בניהו, "עלה בידי להעתיק את ההקדמה".

כתב־היד השני שרכש בניהו ונאלץ להחזיר למוכרת, הוא כתב־היד שיר השירים הנזכר, שמתברר כי התגלגל לספרייתו של אלוני ומשם לספריה הלאומית. לעומתו, את כתב־היד הראשון לא הצלחתי לאתר בקטלוג הספריה. בהקדמה לכתב־היד הראשון, שהעתיק ופרסם בניהו, מספר הכותב – רבי שמואל קשטיל – כי הקהילה היהודית בעזה הידלדלה מבחינה כלכלית ("מטה ידה") וכמעט שפסקה מלהתקיים, עד כי לא נותר בה מניין מתפללים קבוע, אלא בחגים. הוא מספר כי החליט בשל כך לאסוף כספים לטובת קהילת עזה ולשקם אותה, ומוסיף כי אכן קיבל את תמיכתם של נדיבים⁴. להלן ההקדמה שפרסם בניהו (במעט דילוגים)⁵:

"...והיום יום א' ז' לתשרי אני יושב [בצער] גדול יהיה רצוני ללכת לנא אמון ולא יכנולתי... ואם ירצה האל ברוב רחמיו ימלא משאלותי לטובה, ואם ח"ו אני איני יכול ללכת, האדם בודק עד שידו מגעת ורחמנא ליבא בעי. **ולפי שבזה הזמן בעוונות מטה ידה עזתה ונחריבה, ולא יש בה מנין, כי אם בחגים ובמועדים כ"ב תינוקות של בית רבן, אמרתי עת לעשות לה' ללכת לדפוק על דלתי הגבירים, אולי ירחמו עלינו ויעשו לנו קיום והעמדה למקום הזה, וכן עשו, ישלם ה' פעלם... וכל עוזר**

3 שם.

4 בניהו מכנהו בשל כך "מחדשה של הקהילה בעזה", אך יש להסתפק אם ניתן להסיק מהדברים שהקהילה אכן קמה על רגליה בעקבות מאמציו של רבי שמואל קשטיל.

5 ההדגשה – ממני.

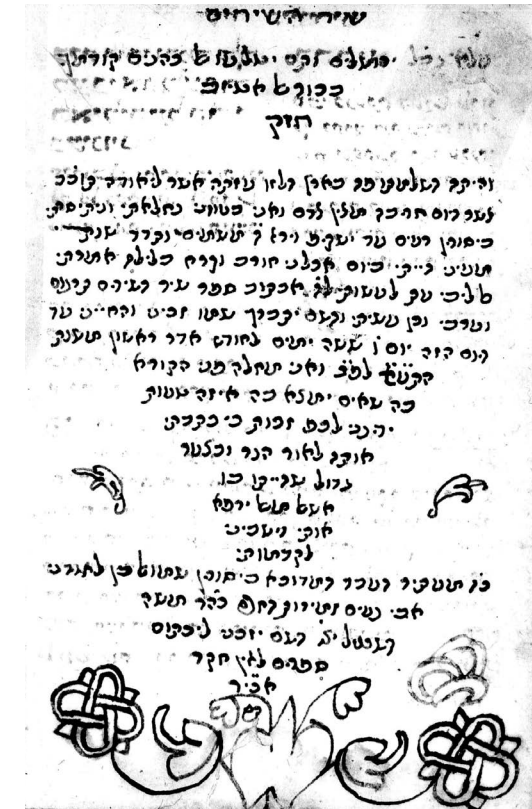
ותומך למקום המקודש הזה [ישא] ברכה. ובעל הרפואות יעלה רפואה [למ] כתי, ואל יקחני בלא זמני, עד אשר אשוב [לק] יים כל המצות בע"ה. נאם העבד הדל המקוי [רח] מי אל ומדוכא ביסורין שמואל קשטיל יצ"ו [בן] לאדוני אבי ה"ה החכם המרומם ונעים זמירות ישראל כמה"ר משה קשטיל נ"ע [=נחו עדין] תנצב"ה הריני כפרת משכבו, וכשם שזכיתי לכתוב ספר זה כן אוכה לכתוב ספרים לאין חקר ולאין מספר אכ"ר [=אמן כן יהי רצון]...".

כת"י
הספריה
הלאומית
- ירושלים
6865

כעת נתאר את כתב־היד השני. בניהו, אמנם מזכיר אותו אך לא מצטט ממנו. אני משער שלא היה סיפק בידו להעתיק גם מתוכו. בכתב־יד זה מופיעים פרטים המקבילים ומשלימים את הנאמר בהקדמה הנ"ל⁶, וכאן נביאם במלואם.

6 מאחר וכתב־היד כבר לא היה לפניו בשעת כתיבת המאמר, לא זכר בניהו את תאריך הכתיבה המפורש כאן, והוא כותב: "בקטע זה לא צוין אימתי נכתבו הדברים, אולם בכתב־היד השני (שיר השירים עם תרגום), שאף הוא הועתק על ידי אותו מחבר בעזה, נרשם תאריך ההעתקה, ואם זכרוני אינו מטעני, היתה זו שנת ת"ס...", ומתוך כך בא לשער את "חידושו של היישוב היהודי" בסביבות שנת ת"נ.

בראש כתב־היד שער מעוט, ובמרכזו נכתב:

"זה ספר של שיר השירים תרגום עם ערבי הועתק מחדש, כתבתי אותה פה עזה תוב"ב בשנת התע"ה ליצ[נ]רה בחודש שבט, שלי אני הצעיר שמואל בן לאדוני אבי הישיש החכם ונעים זמירות כה"ר משה קשטיל יצ"ו, השם יזכני לכתוב ספרים לאין חקר כי"ר [=כן] יהי רצון[ו]."

את הכתיבה החל אם כן בחודש שבט, ועם תחילת החודש הבא כבר סיימו, כפי שעולה מקולופון הסיום שבסוף כתב־היד. בקולופון אנו מוצאים פרטים אשר משלימים את התיאור המקביל בהקדמתו לכתב־היד השני, על מצבה של קהילת עזה בזמנו, כמו גם על מצבו הרפואי המעורער:

"והיתה השלמתו פה בארץ הלזו עזתה אשר ליאודה תוב"ב, אשר היום חריבה מאין אדם, ואני בעונוי נחלאתי ונתיסרתי ביסורין רעים עד ישקף וירא ה' משמים, ותדד שנתי מעיני, הייתי ביום אכלני חורב וקרח בלילה, אמרתי אל ליבי עת לעשות לה' אכתוב ספר שיר השירים תרגום וערבי, וכן עשיתי, והשם יתברך שמו זכני והחייני עד היום הזה יום ו' ששה ימים לחודש אדר ראשון משנת התע"ה לפ"ג, ואני מחלה פני הקורא בה שאים ימצא בה איזה טעות ידינני לכף זכות, כי כתבתי אותה לאור הנר ובצעד גדול שהייתי בו, אשאל מאל ירפא אותי וישביני לקדמותי, כ"ד מעתיר העבד המדוכא ביסורין שמואל בן לאדוני אבי נעים זמירות החכם כה"ר משה קשטיל יצ"ו השם יזכני ליכתוב ספרים לאין חקר אכ"ר".

7 כאן וגם בנוסח השער הוא מזכיר את אביו בברכת החיים ("יצ"ו"), ואילו בהקדמה שבכתב־היד השני הוא מזכיר את אביו בתוך שנת פטירתו ("נ"ע תנצב"ה הריני כפרת משכבו") ומכאן שכתביבתו היתה לאחר כתיבת כת"י שיר השירים.

ב.

כתב היד השני שנזכיר כאן נכתב אף הוא בעזה, כמאה שנה קודם לכן. במקרה הזה, אין כמעט חידוש בדברים, ובכל זאת, מאחר ובימינו אפשר דרא, וניתן לראות בקלות סריקות של כתבי־יד (בעזרת פרוייקט הדיגיטציה המבורך של הספריה הלאומית בירושלים, ושל ספריות נוספות בעולם), כדאי לקיים "טוב מראה עיניים". אגב כך, נספר על גלגולו של כתב־היד, ועל הייחודיות שלו בהיסטוריה של משפחת החיד"א.

רבי אברהם אזולאי, המקובל בעל "חסד לאברהם" (ש"ל-ת"ד, 1570-1643), זקנו של החיד"א, נולד בפאס שבמרוקו, עלה לארץ ישראל בשנת שס"ו (1606) בערך, והתיישב בעיר חברון. אל העיר עזה הגיע רבי אברהם אזולאי בשנת שע"ט (1619), בעקבות מגיפה שפקדה את ערי ארץ ישראל. באותה עת כיהן רבי ישראל נג'ארה כרבה של העיר עזה.

בתקופת ישיבתו הקצרה בעזה כתב רבי אברהם אזולאי שני חיבורים: האחד, "חסד לאברהם", והשני "בעלי ברית אברהם".

חיבורו "חסד לאברהם" מפורסם ונודע, נפוץ בהעתקות כבר בימי חייו, ונדפס כמה עשורים לאחר פטירתו (בשנת תמ"ה). בהדפסות הראשונות הושמט הקולופון המורה על כך שהחיבור נכתב בעיר עזה, אך הוא נשמר בכתב־היד ונדפס במהדורות החדשות. עם זאת, למיטב ידיעתי, כתב־היד האוטוגרפי לא נשמר, וידועות לנו רק העתקות של החיבור⁸.

אפשר עוד להאריך הרבה בפרטים על תולדותיו של רבי אברהם וכן על חיבורו "חסד לאברהם", אך אין זה מענייננו כאן, נעסוק כרגע בחיבור השני שכתב בעזה - שכתב־היד שלו הצליח לשרוד עד לימינו (ולהלן נספר את סיפור הצלתו של כתב־היד).

החיבור השני שכתב רבי אברהם אזולאי בהיותו בעיר עזה, הוא "בעלי ברית אברם" - הכולל ליקוטים ופירושים על התורה, נביאים וכתובים. כתב־היד המקורי, האוטוגרף, נמצא כיום בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק (JTS)¹⁰⁴².

בראש החיבור דף שער, בו נעשה שימוש בתחרית שער מודפס (ראה על כך להלן), ובמרכזו נכתב:

8 המוקדמת שבהן הידועה לי נכתבה בשנת ת' (1640), כלומר עוד בחייו של רבי אברהם אזולאי - זהו כת"י JTS מס' 2053.
9 ראה אודותיו: הרב שלמה מ. ד. ועקנין (עורך), אגרות והסכמות רבינו החיד"א, בני ברק תשס"ו, במבוא, עמ' א ואילך.

ספר בעלי ברית אברם / [ה]יום ילדתיהו אני [ה]צעיר אברהם בן אדוני אבי הנעלה [כ]ה"ר מרדכי אזולאי זלה"ה / [והו]א פי' על קצת מתורה נביאים [וכ]תובים, והיתה התחלתו ר"ח חשוון שנת כ"י בשמח"ה [=ה'ש"פ] ליצירה ונשלם [ר"ח] טבת משנת יע"ש"ה [=ה'ש"פ] שלום לי ליציר[ה] / נכתב פה עזה תוב"ב¹⁰.

בראש החיבור מופיעה הקדמה מפורטת, בה מספר רבי אברהם על עלייתו לארץ ישראל, על הצלתו מהסערה בים בדרך (שבקבותיה עיצב את חתימתו בצורת

10 דף השער פגום וחלק מהמילים קשות לקריאה בסריקה.

אוניה - ראה תמונה), וכן מספר על המגיפה שהביאה אותו אל העיר עזה, ועל החלטתו לכתוב את החיבור שלפנינו¹¹.

"ואני הצעיר אברהם נר"ו בן לא"א מאד נעלה בה"ר מרדכי זלה"ה כל ימי גדלתי בין החכמים... ובקרב שנים חזרתי פנים שונים וקובץ על יד ירבה וימצא בבית נכוני מכל סגולות מלכ"ם על התורה ועל הנביאים ועל הכתובים. והיה כאשר העיר ה' את רוחי לעלות לדאות להר קדש אלהי שבת, ובררתי אוכל מתוך אוכל מפני כובד המשא ורוחק הדרך והיו לאחדים בידי ואת היותר נשאר בין ספרי בביתי. ויהי היום ואנחנו באניה בלב ימים וה' הטיל רוח סערה בים והיה סער גדול בים והאניה חשבה להשבר ויחתרו המלחים להשיב אל היבשה ולא יכלו כי הים הולך וסוער עלינו, ובהתעטף עלינו נפשנו את ה' זכרנו ונקרא אל ה' בלב נשבר ונדכה, אנא ה' אל נא נאבדה אבות עם בנים, אך אוסיף להביט אל היכל קדשיך, ותבא אליו תפלתנו, ויקם סערה לדממה וישקוט הים מזעפו ויצאנו אל היבשה בחוף ים קפוטקיא היא דמיאטא, וימהרו האנשים לרדת אל היבשה כי היינו רעבים גם צמאים והניחו כל אשר להם בקרב הספינה בלב ים עד אשר נשוב ממחרת, והיה ביום ההוא והיה סער גדול בים והיה בהיות הבוקר וישקף רב החובל... אל היבשה וירא והנה אין האניה על חוף הים ויך כף אל כף ויאנח כי אבד כל רכושו... ונתייאש מן הספינה, והצדקנו עלינו את הדין כי היה ממונינו כופר נפשנו ואתנחם ואתעצב על לבי על חדושי שחדשתי אשר טפחתי ורביתי ואיגע לדיק, ואחפש אחר הכלים ואמצא מעט מזעיר מהם כי כאשר היינו בדרך במלון שול שלתי מן הצבתים והם היו שארית הפליטה ואתנחם, ובבואי אל המנוחה ואל הנחלה עיר הקודש קרית ארבע היא חברון תוב"ב וכמו חלב ודשן תשבע נפשי על חבליה כי נפלה לי בנעימים וזהב הארץ ההיא טוב זכו עיינינו לדאות שפוני טמוני קודש לא חול ויבז בעיני את כל עמלי אשר עמלתי ואתנחם על מה שאבד וגם יתר הפליטה הנשארת היתה בעיני כאין, מושלכת בקצה הערמה לאכול עש ולמי שעסקם רע. והיה לימים על שנים בהיותי בדד מסיעתא קדישא בני מתיבתא קדישא חכמי עיה"ק קרית ארבע כי נתגרשנו לעזא תוב"ב מפני יד ה' אשר היתה בכל הר הקודש ובירושלים תוב"ב, אז שבת ונחמתי על עמלי אשר טפחתי ורביתי... וקראתי שם החיבור ספר בעלי ברית אברם, להיות שכל אחד מישראל יש לו חלק חלק מיוחד בתורה ואלו הם בעלי בריתי שא"א שיתחדשו ע"י זולתי..."

על מהירות הכתיבה של רבי אברהם אזולאי (שכונה בפי נכדו החיד"א "סופר מהיר") אנו למדים מן התאריכים שבשעה. תחילת הכתיבה היתה בר"ח חשוון ש"פ והסיום בר"ח טבת של אותה שנה. כלומר, חודשיים בדיוק לקח לרבי אברהם לכתוב את החיבור כולו.

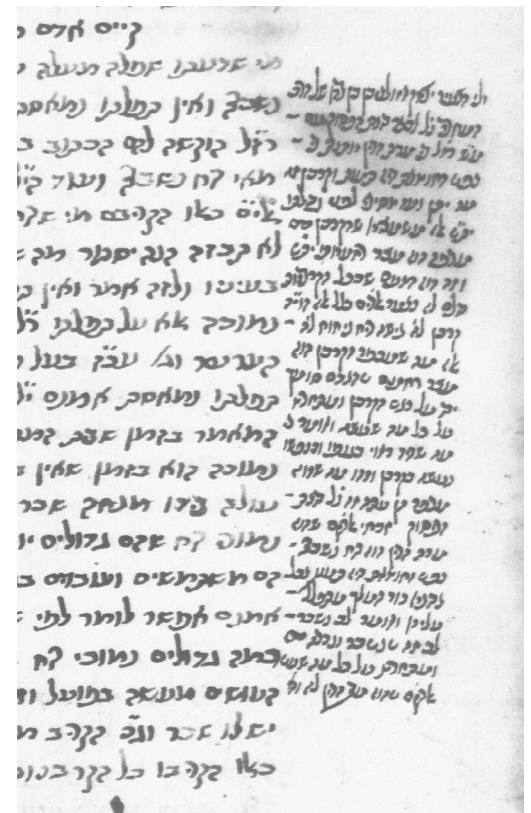
אחד הדברים היפים בכתב־היד זה הוא בכך שהוא משמר את האוטוגרפים של

11 במהדורה הנדפסת בוילנא חלו מספר שיבושים בהעתקה ותיקנתי על פי כתב־היד.

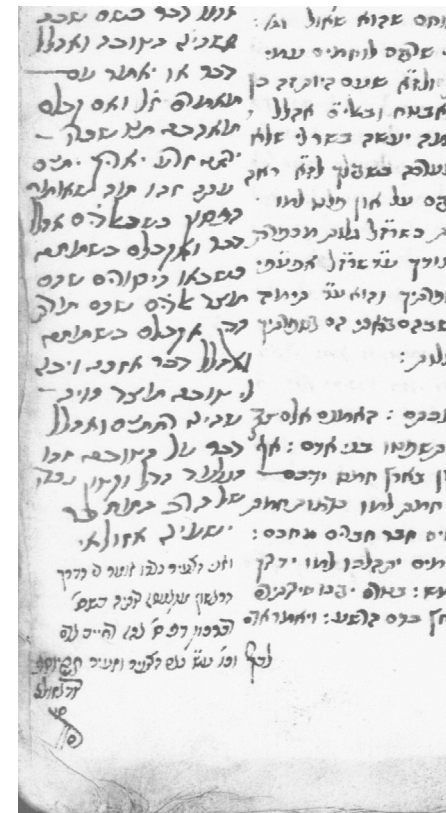

חתימתו של רבי אברהם אזולאי - בצורת אוניה, לזכר הנס שנעשה לו על הים. על כך מספר נכדו החיד"א בספרו שם הגדולים: "... ודרך אניה בא לקפוטקיה, ויצאו ליבשה והניחו כל אשר להם בספינה ותיכף קם רוח סערה, ונשברה הספינה ונטבע הכל והיתה נפשם לשלל. ולזכור נס זה שניצולו עשה חתימתו דמות ספינה וראיתי חתימתו ז"ל". החתימה נשתמרה על תעודה מחברון, משנת ת"ג; פורסמה ע"י מאיר בניהו ב'ירושלים' ב'ה, תשט"ו עמ' קעד.

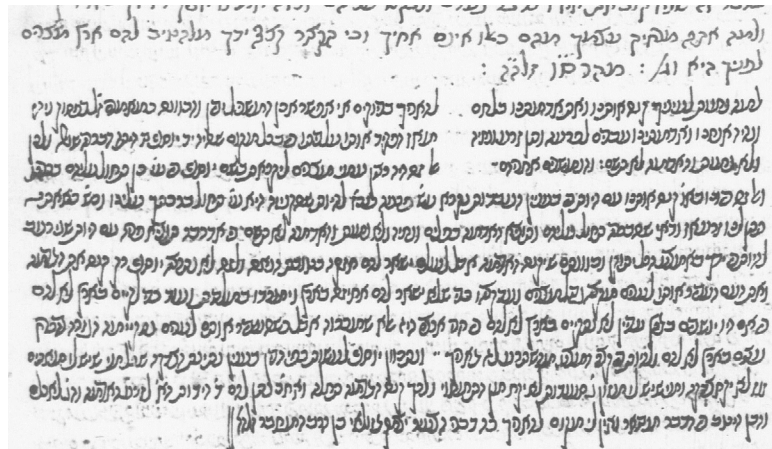
משפחת אזולאי לדורותיה, בן אחר בן, החל מהמחבר רבי אברהם אזולאי, שכתב את גוף כתב־היד, ולאחר מכן נוספו בו כתיבות ידיהם של בנו, נכדו, נינו ובן נינו. בנו רבי יצחק הוסיף קטעים שלמים ארוכים במקומות שונים בכתב־היד, לאחר מכן נוספו בו הגהות בשוליים מנכד המחבר - רבי ישעיה ב"ר יצחק אזולאי, ומהנין – רבי יצחק זרחיה ב"ר ישעיה אזולאי, ולבסוף גם מבן הנין – החיד"א, רבי חיים יוסף דוד ב"ר יצחק זרחיה אזולאי.

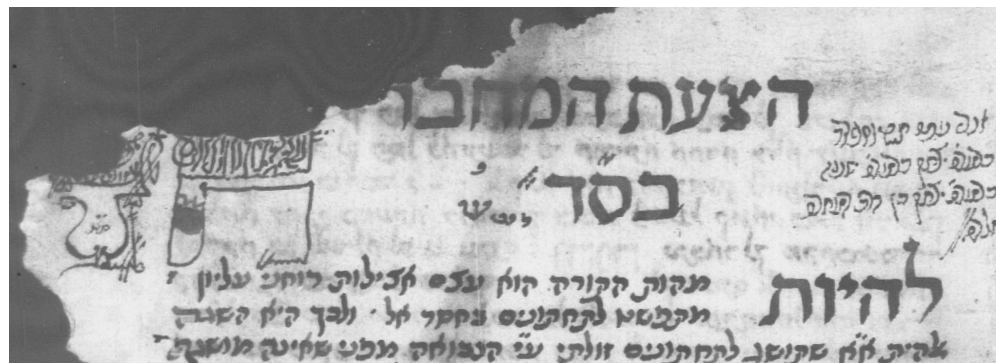
הגהת רבי יצחק זרחיה אזולאי "בן בן בנו של הרב המחבר" – אבי החיד"א

הגהת "נכדו של הרב המחבר ישעיה אזולאי", ותחתיה הגהת נכדו החיד"א: "ואני הצעיר נכדו אומר... נאם הצעיר וזעיר חיים יוסף דוד אזולאי"

בעמוד השני של כתב־היד (לאחד דף השער) חתימות רבי ישעיה אזולאי, בנו – רבי יצחק זרחיה אזולאי (פגומה כתוצאה מקריעת הדף), ורישום בעלות בכתבית החיד"א: "אנכי עפר חיים יוסף דוד בכמה"ר יצחק בכמה"ר ישעיה בכמה"ר יצחק בן הרב המחבר זלה"ה"¹².

12 חתימה נוספת של רבי ישעיה אזולאי, וכן חתימה של החיד"א מופיעות גם בשעה. בנוסף, מופיע שם שריד מחתימה (שנופעה מקדע בדף), עם הכיתוב: "[נ]רושת אבות לנחלת [ת] [בניס?]", יתכן וזו חתימת רבי יצחק זרחיה אזולאי – אבי החיד"א.

"בעלי ברית אברם" נדפס לראשונה רק בשנת תרל"ד בוויילנא, בדפוס האלמנה והאחים ראם. הוא נשלח לשם להדפסה על ידי רבי שמואל העליר אב"ד צפת, על פי כתב־היד הנ"ל שהגיע לרשותו. ואיך הגיע כתב־היד לצפת? ובכן, מהסכמת חכמי צפת שמופיעה בראש המהדורה המודפסת מתברר כי כתב־היד הוצא מהריסות הבתים שנפגעו מרעש האדמה שפקד את צפת בשנת תקצ"ז (1837). ידוע ומפורסם שברעידת אדמה זו נספה רבי נסים זרחיה אזולאי (בעל "שולחן הטהור"), נכדו של החיד"א, וכן ידוע שכתב־יד מספריית סבו החיד"א שהגיעו אליו אבדו באותו אסון, ביניהם גם פירוש על הזוהר שכתב החיד"א.

בשונה מהכתבים האחרים שאבדו, כתב־היד המדובר של "בעלי ברית אברם" שרד. לפי המסופר בהסכמת חכמי צפת, כתב־היד ניצל על ידי רבי שמואל עבו, מחכמי צפת ומן המנהיגים הבולטים של הקהילה היהודית בעיר, שטרח לחפש ולהציל כתב־יד בין ההריסות.

כך מתארים זאת חכמי צפת בהסכמתם:

"האי ספרא דאורייתא זה רבות בשנים היה נטמן... חתום באוצרותיו של הרב נזר הקודש¹³ זר"ק [=זרע קודש], מבני בניו של הרב המחבר הוא הקדוש בעל ספר חסד לאברהם זללה"ה... ונמצא בבית גנזיו של מע' הרב המופלא... כמהר"ר מר שמואל עבו הי"ו, אשר היה מזמן הרעש הגדול אשר היה בקרב הארץ טרח ויגע בעשר אצבעותיו והוציא כל כתבי הקודש ממחילות, ואתייא מכללא הדין מרגניתא טבא דק ואשכח חמדה גנוזה בבית מדרשו של שם מרן בית יוסף הקדוש זיע"א, ובטובו מסרו למע' הרב הגאון... כמהר"ר שמואל העליר...".

תיקון צנזורה במהדורת ווילנא

בשולי הדברים נספר על "תיקון" צנזורה שנעשה בדפוס ווילנא, בעמוד 14. המחבר מצטט מדברי ר' אלכסנדר (בנדפס כאן: אלכסנדרוס) בגמרא בברכות "...מי מעכב? שאור שבעיסה מעכב ושעבוד מלכויות". על כך נוספה "כוכבית", עם הערה בשולי העמוד: "שבזמן ר' אלכסנדרוס הנזכר".

כמובן, שהערה זו לא מופיעה במקור, וזו הוספת הצנזור הרוסי, שמסביר לקורא ברוב טובו, כי שעבוד המלכויות המדובר איננו חלילה זה של הצאר הרחום אלכסנדר השלישי, אלא משהו ששייך לעבר הרחוק - בתקופת האמוראים.

על טכניקה כזו של צנזורה כתבתי בעבר ב"נוטריקון", ראו [כאן](#) ו**כאן**.

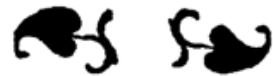
¹³ "הרב נזר הקודש" המוזכר כאן הוא רבי נסים זרחיה אזולאי (שהיה מכונה כך בשל ראשי התיבות של שמו: "נז"ר").

שנה • וכמו שז"ר מעבד השנה והשלימות • כן לפנים שעבוד מלכויות • כמו"ש ר' אלכסנדרוס (ברכות י"ז) רבש"ע גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך • אלא מי מעכב שאור שבעיסה מעכב ושעבוד • מלכויות מעכב • ולזה בראותו ית' ישראל משחדלים להשיג האמת ולהכניע ה"ה"ר כנ"ז • לז' הוא מקרב הגאולה וז"ש והעבד לשכנו שבעה ימי' שייב אח' כל אבדתינו ששללו וכו' וכו' וכו' • כאל' החת הנמשח אביא זהב וגו' וז"ש ומנאל ית' שבעה ימי' • באופן שיעשו שונם ממון והנוף • ובהכנת ה"ה"ר נהיה שלימים ואז יסיר שעבוד ה"ה"ר ומכה לחזות בנועם ה' • הספן לנדיקים וכבר ידעת מאמר הרמב"ם ז"ל שהייסודים הנשמיים אינם הרכלית המכוון בעשיית המצוה שאינם רק עוזרים להכליל ההלכה שכאשר לא יהיה לאדם ערדו' בהכרח • אז יהיה פנוי לעסוק בתורה להשלים נפשו וזוהי זכר לחיים הנצמיים וז"ש הספן תשכח ז' • נדורין דכין • ר"ל תמנא התיאורות היקרות אור כני מלך מלכו של עולם ומהיה זך ונקי כשתלך לבית עולמך שאור דירת קבע לנצח :

ביאור מעלות החשובה וכי הכא ליטור מטייען אותו

מכירה לי אלהים י"א • שנה לי אלהים זרע אחר • (בראשית כ"ח) לחוק עשה לי אלהים • (שם מ"ח) בני הם אשר נתן לי אלהים בזה • (שופטים א') כאשר עשיתי שלם לי אלהים • (שמואל א' כ"ג) יאל' נא אבי ואמי אתכם עד אשר אדע מה יעשה לי אלהים • (שמואל ב' ג') ויבא העם להברות אה דוד ויאמר כה יעשה לי אלהים • (שם מ"ט) ולשמע' בן יחזקאל כה יעשה לי אלהים אם לא שר נבא יהיה חסד יואז' • (מלכים א' ב') וישבע המלך כה יעשה לי אלהים כי בנכשו דבר אדוני' (שם כ') כה יעשה לי אלהים וגו' אם יספוק עפר שומרון לאעלים לכל העם אשר ברגלי • (מלכים ב' ו') ויאמר כה יעשה לי אלהים וגו' אם יעמוד ראש אליהם בן שבע עליו היום • (תהלים נ"א) לב עהר נרא לי אלהים • וסימנס זרעא דחדוה וברכהא יעצדין לאבנא לחמא דרברבניא ונפשחא דעמא יקומן בנייהון • פי' לפי שהיה"ר עומד תמיד ועניו כחומות להצות ה"ה"ע כד'

(*) שמואל ר' אלכסנדרוס הטור

על השימוש בתחריטי שער מודפסים בכתבי־יד

כעת, נמשיך לתיאור תופעה שמופיעה בכתב־היד הנ"ל, ובכתבי־יד רבים אחרים. כפי שניתן לראות, בעמוד הראשון של החיבור בכתב־ידו משתמש רבי אברהם אזולאי בתחריט שער מודפס. זוהי תופעה נפוצה בתקופת הדפוס שסופרים השתמשו בתחריטי שער שמקורם בדפוס, כדי לעטר את כתב־היד שלהם¹⁴. הדבר נעשה בשני אופנים עיקריים. היו פעמים שבהן השתמשו בדף שהודפס מלכתחילה בבית הדפוס באופן כזה שיש בו מסגרת שער בלבד, ריקה, ללא נוסח שעה. במקרים אחרים, עשו הסופרים שימוש משני בדף שער של ספר מסוים שנדפס, כשהם חותכים את החלק הפנימי של השער, או מדביקים עליו פיסת נייר, בכדי שיוכלו לרשום במרכזו את נוסח השער שלהם.

14 ישנה גם תופעה הפוכה של איורי שערים בכתבי־יד המושפעים מן השערים המודפסים. אלו חלק מהשפעות הדדיות שונות בתקופת הדפוס בין כתבי־יד לספרים מודפסים.

במקרה שלנו, משתמש רבי אברהם בתחריט שער של דפוס מנטובה, ששימש בין השאר גם בהדפסה הראשונה של ספר הזוהר, בשנת שי"ח-ש"כ. כאמור, זו תופעה נפוצה, אציג כאן מספר דוגמאות הזכורות לי¹⁵: בתמונה להלן שער כתב־יד מבוא שערים, בכתיבה אשכנזית, משנות הת' – לשעבר מספריית הגביר דניאל יפה (איציג) מברלין, ולאחר מכן מאוסף בית הדין ובית המדרש דק"ק אשכנזים בלונדון, [שנמכר במכירת קדם](#).

כאן נעשה שימוש בשער מדפוס מיכל גאטשלק בפרנקפורט דאודר (שפעל בסוף המאה ה־17 וראשית המאה ה־18), להלן דוגמה לשער הספר צפנת פענח חדש, שנדפס שם בשנת תנ"ד (1694):

15 תודתי נתונה לחברי אוריאל ליבזון שעזר לי למצוא עוד דוגמאות שלא זכרתי.

דוגמה נוספת היא **כת"י הספריה הלאומית בירושלים 392** – פירוש הרמ"ק לסבא דמשפטים, [איטליה, המאה ה-17]. כתב-יד שהיה בידי רבי משה זכות - הרמ"ז, והוסיף בו הגהות בכתב-ידו.

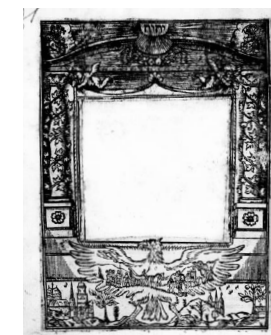
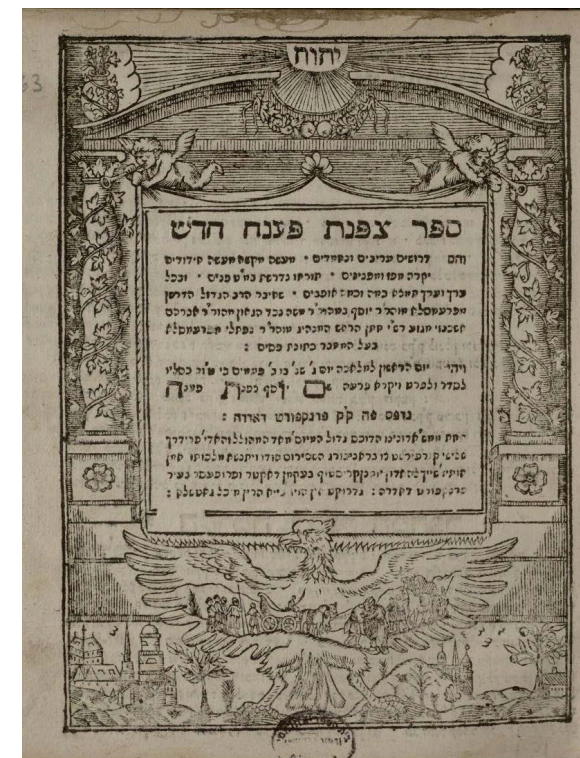
כאן נעשה שימוש בשער מדפוס בראגדין בוונציה, כמו לדוגמה, בספר שער הכוונות שנדפס שם בשנת ש"פ (1620):

בדוגמה האחרונה ניתן לראות שבידי הכותב היה טופס ריק של עמוד שער. ניתן לשער שמדפיסים נתנו או מכרו לחכמים וסופרים דפי שער ריקים, בכוונת מכון למטרה זו - בכדי שהאחרונים יוכלו לעטר בהם את כתבי-ידם. גם בשתי הדוגמאות הבאות נעשה שימוש בדפי שער ריקים, אלא שבהן יש עניין נוסף – מדובר במחברים שהשתמשו בתחריטי שערים בהם נעשה שימוש בספר אחר שלהם, שהם עצמם מסרו להדפסה לפני כן.

הדוגמה הראשונה היא כתב-יד אוקספורד, אוסף הבודליאנה מס' 1675, ובו

בדפוס ברלין לא מופיעה בתוך כנפי הנשר הסצנה המאירת של פגישת יעקב עם יוסף בנו ברדתו למצרים.

הגביר דניאל יפה (איציג) מברלין (תפ"ג-תקנ"ט), היה פרנס ומנהיג של קהילת ברלין וקהילות פרוסיה. הוא נודע כאספן ספרים וכתב-יד והקים בביתו ספריה ובית מדרש עבור רבנים ותלמידי חכמים שבאו ללמוד אצלו, ואף תמך בהם כספית. בהם היה הגאון רבי יוסף תאומים בעל "פרי מגדים", שחיבר כמה מספריו בביתו של דניאל איציג בברלין, והוא מזכירו ומודה לו בהקדמות ספריו.

ידועים כתבי יד נוספים מספריית דניאל איציג שהגיעו לספריית בית המדרש אשכנזים בלונדון (ונמכרו לאחר מכן - במכירה מרוכזת של האוסף - במכירת כריסטי'ס בניו יורק, יוני 1999). בראש כמה מכתבי-היד האלה מופיע השער הנ"ל. ראו לדוגמה **כאן** (מספר שערים כאלה מופיעים לאורך כתבי-היד, אחד מהם נותר ריק – ראו תמונה) **וכאן**.

נוסף בדרך אגב כי שערים מאותה משפחה, אך עם מספר הבדלים, מופיעים גם בדפוס ברלין, פראג ואמשטרדם¹⁶ (ראו תמונה של שער הספר "חסד לאברהם").

שער המהדורה הראשונה של "חסד לאברהם" לרבי אברהם אזולאי - דפוס עמנואל עטיאס, אמשטרדם תמ"ה.

16 המשותף הבולט לכולם הוא איור הנשר שבתחתית השער; אך בשונה מהדפוסים האחרים -

חיבור בקבלת האר"י בעריכת המקובל רבי נתן שפירא¹⁷. בראש כתב־היד תחריט שער מודפס, עם רישום בכתיבת ידו של רבי נתן שפירא, "ספר עץ החיים... נכתב פה ירושלים ע"ה תוב"ב, ונשלם בסדר כי הוא חייך וארך ימיו, שנת ארץ הקד'ד'ש'ה' [=תט"ו] לפ"ק, נאם נתן שפירא הירושלמי".

17 אודותיו ראו: אביב"י, קבלת האר"י ב', עמ' 701-703.

והנה, בשנת תט"ו בדיוק הדפיס רבי נתן שפירא בוונציה, בדפוס וינדארמין, את ספרו "טוב הארץ", עם אותו תחריט שער, ואפילו עם אותו פרט שנה¹⁸. סמוך לאותו הזמן נעשו שני שימושים נוספים בדמות שער זו שניהם בכתב־יד של קבלת האר"י. האחד, בכתב־יד "מבוא שערים", שהועתק בירושלים, בחודש טבת שנת החכמה ת'ח'י'ה' בעליה לפ"ג [=ת"ח]. כת"י בניהו K71. השני - בשנת תט"ו, במקביל להשלמת רבי נתן שפירא את חיבורו הנ"ל, סיים גם רבי מאיר פופרש (אף הוא מהמקובלים עורכי קבלת האר"י) את חיבורו "אור פני מלך" - קיצור כוונות התפילה על פי האר"י, בעיר לבוב. את החיבור התחיל בשנת ת"ד בהיותו בקושטא, ובראשו הדביק את אותו דף שער¹⁹.

- 18 יש לדון על קריאת פרט השנה בכתב־היד, ואכמ"ל. בשער מודפס זה נעשה שימוש קודם לכן בוורונה (משמש כשער לספר "בית ישראל" [עין יעקב] לרבי יעקב ו' חביב שנדפס שם בשנת ת"י), ולאחר מכן בספרים שנדפסו בוונציה (החל משנת ת"א).
19 ראה על כך במאמרו הנרחב של הרב משה הלל, ידיעות חדשות לתולדות רבי מאיר פאפרש, חיבוריו וכתביו, קובץ מן הגנויים, יד, תשפ"א, עמ' עג-עד.

דוגמה נוספת למחבר העושה שימוש בתחריט של חיבור קודם שלו שנדפס, נמצאת בכת"י הספריה הלאומית בירושלים, מס' 2037. זהו אוטוגרף המחבר – רבי דניאל טירני, לספרו הנודע "עיקרי הד"ט". מדובר למעשה במהדורא-קמא של החלק השני של החיבור – על יורה דעה²⁰. פרט השנה בשער הוא "למען אחי ורעי אדברה נא שלום לפ"ג" = ה'תקס"ג²¹, וזהו התאריך שנרשם בהקדמה המופיעה בדף שאחרי השער. באותה שנה נדפס בפירנצה, עירו של המחבר, החלק הראשון של ספרו עיקרי הד"ט, על אורח חיים. החלק על יורה דעה נדפס לבסוף רק בשנת תקס"ו.

בראש כתב-היד עשה המחבר שימוש במסגרת השער המופיעה בספר קודם שלו – ספר מתנת יד, שהדפיס בפירנצה בשנת תקנ"ד²².

20 כתב-היד עמוס במחיקות והוספות בין השורות ובשוליים. בראש העמוד שבו מתחיל החיבור, הוסיף המחבר הערה: "במהדורא בתרא שלי שנתתי להדפיס סדורתי הדברים באופן אחר בכמה מקומות והוספתי ג"כ הרבה דברים כאשר יראה הרואה שם ואליו תשמעון".

21 בחודש סיון.

22 בתחילת כתב-היד (לפני השער) מופיעה טיפוחה של ההקדמה שנדפסה לבסוף בשנת תקס"ו, אך לאחר השער מופיעה הקדמה אחרת לחלק זה, שלבסוף לא נדפסה. אעתיק אותה כאן: "פי המדבר, הצעיר המחבר, והיה לשון שמחה הודאה לשעבר בקול רם לרם על כל רמים שהגיעני לברך על המוגמר ובשפלונו זכר לנו החיינו קיימנו וזכנו לדפיסה מחיים חלק ראשון של חבור הקצר הלז לחלק אורח חיים בשם **עיקרי הד"ט** פה **פירנצה** הבירה, בחדש זיו של שנה זו **התקס"ג** ליצירה, ומעתה ומעכשיו ידי לעושיהן ממשמשות ובאות לאסוף כל המחנות מכל אשר תמצא

ישנן דוגמאות נוספות וכבר התארכה היריעה יותר מדי. נסיים רק באזכור האוסף הענק של הגאון רבי דוד אופנהיים (תכ"ד-תצ"ו) אב"ד פראג, שהתגלגל לספריית הבודליאנה באוקספורד²³.

באוסף זה ישנה קבוצה גדולה של כתבי-יד שבראשם מופיע שער מודפס זהה, עם כיתוב תואם במרכזו. שערים אלה הם מסימוני ההיכר של כתבי-יד מספרייתו של רבי דוד אופנהיים. לא הצלחתי לזהות באיזה דפוס ובאיזה ספר שימש שער זה, אך לפי סגנונו הוא מדפוס גרמניה או הולנד בשנות הת'. הנה שלוש דוגמאות:

ידי ממעשה ידיהם של צדיקים על דינים השייכים לחלק **יורה דעה** ובתוספת נופך קצת משלי כאשר יורונו מן השמים, וידעתי גם אני כמו שהעדתי בהקדמתי לחלק ראשון שאין סדר למשנה זו כי מוכרח אני במעשי להיות קובץ יד על יד והנני הנני לשון זירוז כותב על הספר ובדיו כאשר יזמין ה' לידי ואליו אני נושא את כפי פרושות אחלה פניו שכשם שזיכני כבר להתחיל לשלום כן יזכני להשלים את חוקי ולשמור חוקי האלקים ואת תורותיו באהבה ויראת הרוממות בכל כחי ואוני, הצעיר **דניאל טירני** ס"ט בשלהי שנת התקס"ג לפ"ג".

23 אודותיו ואודות ספרייתו, ראו: Joshua Teplitsky, Prince of the press: how one collector built history's most enduring and remarkable Jewish library, New Haven: Yale University Press.

על היכלי חבלי כנחש נושך

נחתום גם כן עם רבי ישראל נג'ארה, ובקינתו "על היכלי חבלי כנחש נושך", הנאמרת בקהילות הספרדים בליל תשעה באב. אמנם איננו נמצאים כעת סמוך לתשעה באב, אבל תחושת השבר והאבל דווקא קרובים במיוחד - תחושה של "כל רודפיה השיגוה בין המצרים".

בספריה הלאומית ישנו דף (כת"י 5928), שהוצא מ"גניזת כריכה". זהו דף אחרון מ"סדר ארבע תעניות" שנדפס בוונציה בשנת שצ"ח (1638)²⁴. בצדו השני של הדף, בעמוד הריק, מופיעה העתקה בכתב יד של הפיוט הנ"ל:

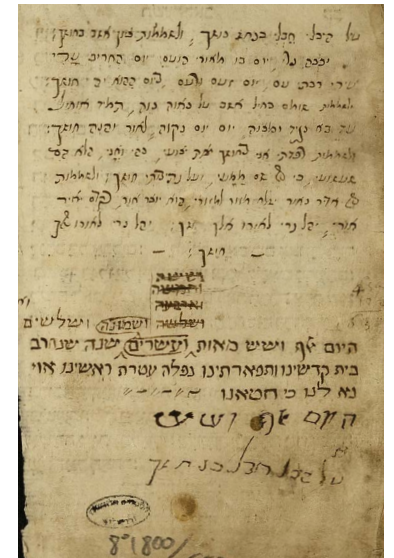
על היכלי, חבלי כנחש נושך. ולשקמות ציון אשכ בחשך:
יכבה גרי. יום בו מאזרי הועם. יום הקריב ערי. עירי היא
רבת עם. יום זעם ורעם. פיוס ההוא יהי חשך. ולשקמות...
שומם פחיל. אשכ על נוה נאווה. תמיד אוחיל. עד בא נגיד
ומצוה. יום יום נקנה. לאור והנה חשך. ולשקמות... רפדתי
אני. בחשך את יצועי. נהי ואני. הלא הם שעשועי. אל שם
משערי. ועל נתיבותי חשך. ולשקמות... אל אדיר נאור. ושלח
מזור למזורי. הוא יוצר אור. כקדם יאיר אורי. יהל גרי.
לאורו אלף חשך. יהל גרי. לאורו אלף חשך:

פיוט זה נדפס לראשונה בספרו של ר"י נג'ארה - "זמירות ישראל", ונציה שנ"ט-ש"ס (דף קטו/2, עולת חודש, סימן כד). שם נכתב בכותרת: "וזאת קינה לאחר זכירת החרבן ולאחר כביית הנרות". "זכירת החורבן" כאן מתייחסת למנהג הספרדים, המכריזים בליל תשעה באב את מניין השנים שחלפו מאז החורבן. מתחת להעתקת הפיוט שלפנינו מופיע רישום עם נוסח ההכרזה: "היום אלף ושש מאות ועשרים שנה שנחרב בית קדשינו ותפארתינו נפלה עטרת ראשינו אוי נא לנו כי חטאנו". אלף ושש מאות ועשרים - כלומר (אם מוסיפים 70 שנה לחורבן הבית, אז החלה הספירה הנוצרית) שנת 1690 (היא שנת ת"נ ליצירה). בהמשך, על גבי הרישום הזה הוסיף הכותב בכל שנה מהשנים שלאחר מכן "התאמה" לשנה שבה הוא עומד: "אלף ושש מאות ועשרים / ושלשה / וארבעה / וחמשה / וששה / ושמונה / ושלשים...".

"יום יום נקנה לאור והנה חשך" - כותב ר"י נג'ארה בפיוטו, על התארכות הגלות המשתקפת גם ברישום המתמשך הזה.

בתפילה ובתקווה שנזכה לנחמה ולמזור, כקדם יאיר אור. אכ"ה.

24 כלומר, כעשר שנים לאחר פטירתו של רבי ישראל נג'ארה. הרישום הנלווה שם, המזהה את הדף כחלק מ"קניות וציונים" שנדפס בוונציה שנ"ט, הוא לכאורה מוטעה.

גליון ראשון בסדרה החדשה של כתב העת הווירטואלי
נוטריקון - רשימות ומחקרים בספרים ובכתבי יד.
כתבתיו אני פנחס אליעזר שטרן כאן בירושלים
בימי הזעם של מלחמת תשפ"ד.

עוצב ועומד בידי יהודה אריה ליב יארמיש,
נסדר בגופן נרקיס טקסט שעיצב צבי נרקיס
ובגופן שונצינו שעיצב שמואל גוטמן.

מייל להרשמה לקבלת הגליונות:
elishteren@gmail.com

נוטריקון

רשימות ומחקרים בספרים וכתבי יד
אלי שטרן